

Dinî Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 1999, c. 2, s. 4

Epistemolojik Bir Diriliş Doğru: Kalbin Anlaması

(Vahyî Bilginin Bir Kaynağı Olarak Kalp)

Mevlüt UYANIK*

Giriş

Bilgi Kavramı ve Sosyo-Politik Kullanımı

İster vahyi bir bilgi türü olarak kabul etmediği için "beşerî"; isterse aklî ve vahyi verileri bir arada temel kabul ettiği için "dinî" diye nitelendirilen her sistem, varlık-bilgi ve değer üzerine kapsamlı ve tutarlı bir dünya görüşü geliştirerek, insanlardan bunların benimsenmesini talep etmektedir. Bu talebin cevabı, sahip olunan dünya görüşü çerçevesinde geliştirilen fikri, siyasi ve iktisadi alanlardaki modellerin tutarlılıkları ve geçerliliklerine göre değişmektedir.

Farklı zaman ve farklı mekanlarda, değişik sosyo-politik sorunlara çözümler üreterek tutarlılığını ve geçerliliğini, dolayısıyla da kendi müntesipleri bazında da

---

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi.

olsa, evrenselliklerini sistematize edebilmek için her sistem, öncelikle bir "bilgi" tasavvuru geliştirmeli ve kendi modelini bunun üzerine temellendirmelidir.

Her sistemin dünya görüşünü belirlerken öncelikle "varlık" terimini önceleyerek, konuya girmemize rağmen, hemen ikinci paragrafta "bilgisel bir zemin" oluşturmaktan bahsetmemizin bir tenakuz olmadığını düşünüyorum. Çünkü ister "Varlık/Tanrı" isterse "varlık/alem" hakkında konuşabilmek, öncelikle "bilgisel bir temellendirme"yi gerekli kılmaktadır.

Nitekim Aristoteles'ten bu yana "Varlık Olmak Bakımından Varlığın bilimi" olarak şeklinde sunulan felsefi düşüncede,¹ "Varlık/Hakikat"ın bir olması, onun tezahürlerinin ve bunların anlatımının çok farklı bilgisel temellere sahip olmasına engel olmuyor.²

Bilgi, genellikle, "özne ile nesne arasındaki eylem ve etkileşim sonucu ortaya çıkan ürün," şeklinde tanımlanmaktadır. Bilginin bu şekildeki nötr bir tanımının özellikle sosyo-politik alanda kullanılan boyutuna gelince çok farklı bir durumla karşılaşırız; zira farklı kültür ve medeniyetler, incelediği nesne ya da metni kendi kültürel-siyasal modeli çerçevesinde tanımlamakta ve bunu "Öteki"lerine benimsettirmeye çalışmaktadır.

Örneğin A.B.D, kendi "Varlık-bilgi ve değer" anlayışını, bütün dünyaya benimsettirmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede giyimden (blue jeans), içeceğe (Cola) kadar bütün dünya bir Amerikanlaşma süreci yaşamaktadır. İşte belirli bir bilgi tasavvurunun "Yeni Dünya Düzeni"(!) adı altında öteki devletlere aktarılması söz konusudur.

Bu bağlamda, Amerika'nın dünya görüşünün bilgisel zeminini, akademik ortamlarda farklı bağlamlarda da olsa, sağlayan "Tarihin sonu" ve "Medeniyetler Savaşı" adlı tezleridir. Özellikle ikinci tez, Doğu ve İslâm medeniyetlerinin bilgi tasavvuru ve bunun etrafında geliştirilen modelleri ile Judeo-Hiristiyan gelenek merkezli Batı medeniyeti günümüzdeki en önemli temsilcisi olan A.B.D'nin fikri-siyasi ve iktisadi modeli arasındaki mücadele üzerine kurulmuştur. Medeniyetler Savaşı tezinin savunucusu olan S.Huntinton'un Japon asıllı Amerikalı bir bilim

1 Aristoteles, *Metafizik*, çev., Ahmet Arslan, Sosyal yay., İstanbul 1996, 1003a, 20, s. 187

2 Bkz. Bu, aslında, nesne (varlık/obje) ağırlıklı (metafiziksel/ontolojik) tanımlamanın ya da dış dünyadaki bir varlığın mahiyetine ne derecede nüfuz edilebileceğinin imkanı karşısında, her türlü fikri donanımla birlikte nesneyi algılayış ve tanımlayışına olan etkisini dikkate alarak epistemolojiye bir öncelik vermektedir.

adamı olması bile, mahiyeti (Japon) ne olursa olsun kişilik ve kimliğinin, kısacası zihniyetinin önemli oranda mensup olduğu medeniyet modeli tarafından şekillendiğini göstermektedir.

Bilgi-değer ilişkisinin pratik hayattaki bu tür girift yansımaları karşısında Müslüman bir aydın, fikri, siyasi ve iktisadi modelini yeniden vahyî bilgiyi temel alarak kurmaya çalışması gerekmektedir. Bu gerçek, aynı zamanda, günümüz insanına vahyî bilginin yanılmazlığı ve güncelliğini yeniden sunma girişimlerinin ortaya çıkış gayesidir. İsmail Raci Faruki'nin teorisyenliğini yaptığı islâmî bir bilgi ve bilim tasavvuru geliştirmeye yönelik olan "bilginin İslâmîleştirilmesi" ve aynı gayeye yönelik farklı bir bakış açısıyla geliştirilmeye çalışılan "İslami Bilim" projeleri/faaliyetleri bu bağlamda çok önem arz etmektedir.³

II. Bilgi Edinme Sürecinde Akıl ve Kalp Yetileri

Bu bağlamda, Müslümanlar için ilk ve en önemli kaynak olan Kur'an'da bilgi ifade eden kelimeler ile dış dünya hakkında istidlal ve istikra yöntemlerini kullanarak bilgi edinme (akıl-teakkul) süreci hakkında bir çok çalışmalar da yapılmıştır. Bu doğaldır, zira Allah, insanı yaratmış ve ilim elde etme yetileriyle donatmıştır. Yüce Yaratıcı, bizlere bilginin elde edilmesinin mümkün olduğunu gösterdiği gibi, bilginin yollarını, derecelerini ayeti kerimelerle açıklamaktadır.⁴

Gayemiz, "Bilginin İslâmîleştirilmesi" isimli çalışmamızda kısaca üzerinde durulan fakat çağdaş bir İslâmî bilgi teorisi/tasavvuru oluşturmada akıl ile teakkulun bir üst boyutu olan "kalp ile tefekkür" ya da "kalbin anlaması"nı mustakil bir metin haline getirmektir.⁵ Bu sayede klasik usul kitaplarımızda bilginin vasıtası olarak zikredilen beş duyu ve akıl'ın ötesinde ama onların ürettiği bilgiyi de işleyen "kalbîn" işlevselliği ortaya çıkacaktır.

3 Ayrıntılı bilgi için bkz., Mevlüt Uyanık, Çağdaş İslam Düşüncesinde Bilginin İslamileştirilmesi Kavramı, 1994 yılında Prof.Dr.Hayrani Altıntaş nezaretinde hazırlanan doktora tezi Ankara Okulu tarafından yayıma hazırlanmaktadır.

4 Bkz.K.K., 17/44,70; 76/1; 20/50; 2/32;33/72,12/108;32/79; 102/1-7

5 Bu haliyle, makale, adı geçen çalışmanın bir mütemmimi olarak görülmelidir, ama aynı zamanda Muhasibi, Gazzali ve İbn Arabi'nin bilgi felsefelerinde "kalbin konumu" isimli uzun vadeli bir çalışmada "Giriş"i olarak müzakere açıldığını belirtmek istiyorum.

Kalp, hem bilgi kaynağı⁶ hem de bilgi vasıtası olarak incelenmeye çalışılacaktır, zira İslâmî bilgi teorisinde/tasavvurunda, dış dünya ile ilgili incelemeler sadece beş duyu ve akıl vasıtası ile yapılmaz, bunların yanı sıra; sağduyu, sezgi, müdrike gibi doğrudan bilgi üreten ve bir kaynak işlevi gören yetiler de vardır.

Buradaki anahtar kavram kalptir, bunun konumunu netleştirirsek, akıl ve kalbî bilgi edinme sürecinde birbirinin mütemmimi kılarak, özdeşleştirerek işlevsel kalan zekasıyla insan, teemmül ve tezekkür aşamasına geçecektir. Hakiki bilgi, bu anlamda, kalbî bilgiden ibarettir. Çünkü kalbî bilgide, gören, işiten ve duyan, bunları işiten, ama sürekli değişken, bazen gerçeklere ve olgulara ters düşen hükümler veren mekanik, yani toplama, çıkarma, bölme gibi gündelik işlerimizde etken olan aklın ötesine geçilmiştir. Diğer bir ifadeyle, insanın teakkul çerçevesinde vicdanî harekete geçerek, kevnî gerçekleri bilinç, teemmül ve tezekkür ile idrak etmeye başlamıştır.⁷ Artık, burada anlama organı "Fuad" tır. Bu idrak süreci ise kademeli bir şekilde, eş-şek, el-vehm, ez-Zan, el-Cehl ve el-ilm kavramları ile açıklanabilir.⁸

Bu açıklama sürecini, usûl kitaplarımızda, Akıl, beş duyu'dan sonra üçüncü bilgi vasıtası (haber-i tevatür) olan ve peygamberimizin bizlere getirdiği İlahî bilgileri ve haberleri içeren Kur'an-ı Kerim'den hareketle yapmaya çalışacağız. Bu hususu, anlamayı sadece akla hasreden ve böylece vahyî bilgiyi ve özellikle de kalbîn anlamasını devre dışı bırakan pozitivist Batı bilgi ve bilim anlayışına çok ciddi bir tenkid olduğundan dolayı önemsiyorum. Çünkü 18. yüzyıldan itibaren Batı bilgi ve bilim anlayışında dinî/vahyî bilginin dışlanması, bizim bilgi tanımlarımıza da, maalesef, yansımıştır.

6 Kur'an'a göre, insanın anlaması, kaynağını psikolojik bir yetiden alır, ki buna "lubb" yahutta "kalp" denir. "akale", "fehime", "Fakihe", "tefekkere", "tevassama" kelimeleri ile ifade edilen zihni faaliyetlerin tamamı, bu temel zihni yetinin açığa vurmasından başka bir şey değildir. Bkz Toshihiko Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev. Süleyman Ateş, Kevser yay., Ankara t.y, s.129-130

7 Bkz. eş-Şeyh Muhammed Ali el-Cuzu, Mefhumu'l-akl ve'l-kalp fi'l-Kur'ani ve's-Sünne, Daru'l-ilm li'l-Melayın, Beyrut. 1983, 2 baskı, s.211,240, 275; Muhammed Abdullah eş-Şerkavi, es-Sufiyyetu ve'l-akl, "Dırasatun tahliliyyetun mukarinetun li'l-Gazzali ve Ibn Rüşd ve Ibn Arabi, Daru'l-Cil, Beyrut. 1990, s.46, 145, 236; Delil getirilen ayetler 17/36, 50/37: 16/78; 23/78

8 Ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Cabir el-Alvani, "el-Aklu ve mevkuhui fi'l-menheciyyeti'l-İslâmîyye" el-İslâmîyyetu'l-Marife, sene: 2, sayı 6, 1996, s.15 vd

Bunun doğal sonucunda "Batılı Gerçek" tasavvuru bizlere, biricik "Mutlak Gerçek" şeklinde sunulmuştur. Eğer Batılı bilgi haritalarının⁹ Müslümanlara sundukları "sözde" gerçekliklerin yerine, Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadarki İlahi mesajı, kendi kültür evrenimizde yeniden okuyarak "sahih" gerçeği ikame etmek istiyorsak, bilgiyi, beş duyu, akıl, kalp üçgeninde yeniden yorumlayarak epistemolojik bir diriliş gerçekleştirilmelidir.

A. "İslâmî Bir Bilgi Tasavvuru" İfadesinin Anlamlılığı

İslâmiyet, İlk peygamberden Hz. Muhammed'e (s.a.v) kadar gönderilen vahiylerin tamamını kapsayacak son İlahî mesajdır. Her dönemde müntesiplerinin dünya ve ahiret mutluluklarını sağlayacak ilkeler, yeniden yorumlanma sürecine tabii tutulmuştur. Müslümanlar, bu çerçevede, kısa bir süre içinde Pers ve Bizans medeniyetleri karşısında büyük zaferler kazanmış ve kendilerine özgü bir Medeniyet kurmuşlardır.

Bu İslam medeniyetini, öteki medeniyetlerden farklı kılan husus, kanaatimizce, öncelikle Kur'an'dan hareketle geliştirdikleri "İslâmî Bilgi Tasavvuru"dur.¹⁰ O halde, günümüzde de, Medeniyetimizi dünyada yeniden diriltmek, bilgi anlayışımızı eleştirel bir şekilde incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Önce, niçin "Kur'anî bilgi" değil de "İslâmî bilgi" tasavvuru ibaresini tercih ettiğimizi belirtmek istiyoruz: İslâm düşüncesindeki farklı fikri-itikadi-siyasi akımların/mezheplerin büyük çoğunluğu kendi bakış açılarını Kur'an'dan hareketle oluşturduğunu belirterek, halk nazarında, meşruiyet sağlamaya çalışmaktadır.

Bu husus, kısmen normal karşılanabilir; zira Kur'an-ı Kerim, felsefe veya bilim kitabı değildir, ama düşüncemizi teşekkül ettiren her akımın mensupları, teorik zeminlerini oluşturan felsefi, itikadi veya siyasi ilkeleri Kur'an'dan çıkarmak hakkına sahiptir. "Bu hak", her düşünce akımının, kendi bakış açılarının "İslâmî" olduğunu,

9 İnsanlara sunulan bilgi haritalarının her birinin kendi gerçekliğini biricik ve mutlak olarak sunması için bkz. E.F. Shomacher, Akli Karışıklar için Klavuz, çev., Mustafa Özel, İstanbul 1990, s. 10 vd.

10 Bu çerçevede, Kur'an'da bilgi ifade eden kavramlar olarak, marifet (a-r-f), el-ilm, fıkıh, fehmi (9/12); 38/91) tevhid (6/79), hikmet (2/269), tezekkur (51/55), şuur (2/154), idrak (5/103), tasvir, hıf, diraye, iddia etme (zeama), açıklama (beyyene) öğrenme (derese) kuşatma vb terimler kullanılmaktadır.

dolayısıyla da "doğru"ya ulaştığı iddiasına meşruiyet sağlamaktadır.¹¹ Mesele, işte bu doğruluk/hakikat tasarımının biricik "Mutlak/Gerçek Hakikat" olarak insanlara benimsetirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu, nesne merkezli okumanın doğal sonucudur, halbuki ister kutsal bir metin, isterse beşerî bir metin ya da tabii bir olgu olsun, nesne kendisini öznenin anlama ufku içinde bir yer bulur, açıklanır veya anlaşılır.

Kur'an bir felsefe ve bilim kitabı olmadığına göre, bir bilgi teorisi geliştirmek gibi bir gayesi de olamaz. Fakat bilgi türlerine ve bilgi edinme yetilerine yapılan işaretlerden ve bunların kullanıldığı bağlamlardan hareketle bir bilgi kuramı çıkarılabilir, ama buna Kur'an'da bilgi teorisi ya da Kur'ani bilgi teorisi gibi, diğer Müslüman aydınları bağlayan bir şekilde yapmak uygun değildir.¹² Bu nedenle, aşağıda bilginin imkanı, sınırlılığı, kaynakları gibi konular hakkındaki incelememizi, bilgi teorisinin sistematikliği içinde geliştirilmiş ve sadece "İslâmî bir bilgi teorisi oluşturma denemesi" olarak görülmelidir. Bunun için öncelikle bilginin nasıl tasnif edildiği üzerinde durmak istiyoruz

B. Bilginin Tasnifi

İslâm düşüncesinde bilgi, değerlendirmede oldukça kolaylık sağladığı için olsa gerek "aklî ve nakli bilgi" şeklinde tasnif edilmektedir. Bu ayırım, bize göre, bizatihi bilginin değil, bilginin kaynaklarına dair bir tasniftir; zira ister aklî isterse nakli olsun bütün bilginin menşei ilahidir.¹³ Çünkü Kur'an'a göre, evrendeki her şey gerçekte Allah'ın ayetleridir, bunların sembolik mahiyetlerine dair bilgiyi ancak düşünen ve öz akıl (kalp/fuad) sahipleri anlayabilirler;¹⁴ ama bu İlahî bilginin bir

-
- 11 Bu noktada, Fazlur Rahman'dan hareketle, İslâmî ile Kur'anî arasında bir ayırım yapan, Alparslan Açıkgenç'in şu açıklamalarını vermek istiyorum. "İslâmî olan, Müslümanın Kur'an'dan hareketle geliştirdiği bakış açısıdır, Kur'ani olan ise temeldir, esastır, değişmeyendir. Halbuki dikkat edilirse, Kur'anî olandan yeni bir anlayış çıkarıldığı için bu her ne kadar Kur'ani ise de, ona bir çok yeni yorumlar ve anlayışlar karıştığı için artık Kur'ani değil, İslâmîdir." Bkz. Bilgi Felsefesi, Ankara 1992, s. 157-158
  - 12 Bkz. Açıkgenç, A., a.g.e., s.218-219
  - 13 Söz (kelam)ın menşei ve isimlendirmelerin tevkifi mi, istilâhı mi olduğuna dair muzakereler için bkz. Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkani, İrşadu'l-fuhul ila tahkîkî ilmi'l-usul, Tahkîk. Ebu Mus'ab Muhammed Said el-Bedri, Beyrut.1992, s.34-37
  - 14 İzutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, s.127

mutlak ve evrensel boyutu, bir de beşerî ve izafi boyutu vardır. Bu yargıya ulaşmamızın iki nedeni vardır:

1. Allah, Hz. Adem'den bu yana insanlar yeryüzünde adil ve ahlaklı bir toplum kurma gayesinden sapmalar olduğu zaman periyodik aralıklarla peygamberler kanalıyla vahiy göndermiş ve insanların sapmaları ve bunlara neden olan yanlış bilgileri tashih etmiştir.¹⁵ "Din, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu temin edecek ilkeler bütünüdür" şeklinde yapılan tanım da bu çerçevede düşünülmelidir. O halde, vahyî bilgi, insanlara; adil ve ahlaklı bir yaşantının nasıl olacağına dair genel ilkeler vermektedir.

Bunlar İlahî bilginin Tevhid, Nübüvvet ve Mead ilkeleri çerçevesinde verilen mutlak ve evrensel boyutuna işaret etmekte olup, farklı zaman ve mekanlarda farklı peygamberler vasıtasıyla farklı milletlere gönderilmiştir. Bir de, vahyî bilginin farklı zaman ve mekanlarda farklı toplumlar tarafından yorumlanması ve pratiğe aktarılması hususu vardır; ki bu İlahî bilginin beşerî yönüne işaret etmesi açısından izafidir. Bu nedenle, o yorumdan istifade ederiz, ama bizi metin hakkında yeni yorumlar yapmaktan alıkoymaz.

İlahi bilginin beşerî boyutu, İslâmî bir hayat yaşamak için farklı sorunlarla karşılaşan farklı toplumların Kur'an'ın hukuki ve ahlaki ilkeleri üzerinde tefekkürde bulunup (ictihad) uygulamaya çalışmayı (cihad) ifade eder. Nazil olduğu andan itibaren her dönemde, "modern" kalabilmenin; yani yaşanan "an"ın meselelerine çözümler üretebilmenin zorunlu şartı, bu ictihad ve cihadi gerçekleştirmekten geçer. Burada tekrara düşmek bahasına özellikle belirtilmek istenen husus şudur: Farklı zaman ve mekanlarda, farklı dil ve kültürlerde İlahî bilgi üzerinde yapılan beşerî yorumlar ve nakli bilgiler tenkit edilebilir; çünkü bu yorumlar, zaman ve mekana ait örfler ve sorunlara aittir, dolayısıyla izafidir..

2. Beşerî bilgi ve akıl ile elde edilen beşerî (nakli) bilgiler ile vahyî bilgi arasında kesin bir ayırımın olduğu hususu kabul edilemez. Burada, rasyonel (aklı), irrasyonel (akıl ötesi), absürd (akıl dışı/saçma) arasındaki nuansdan hareket edilmektedir. Aksi takdirde, akıl ötesi bir kaynaktan gelen vahyî bilginin akıl dışı (absürd) olduğu gibi bir sonuç çıkar ki, bu, kabul edilemez.¹⁶ İrrasyonel, akıl dışı olana değil de, aklın kavrayamadığı akıl ötesi bilgi alanlarına tekabül eder. Müslümanlar

15 Bkz. K.K.2/247; 42/51; 28/43; 4/163; 27/8; 29/43

16 Kaiser Mustag, "Evalotion of Science of During the 8 th to 11th Century A.D. I.T.S.C. COMSTECH, Pakistan, c.2, sayı: 2 1991, s.11

için akıl ötesi hususlar, (Melekler ve Ahiretle ilgili durumlar) vahyî bilgi ile anlaşılır (rasyonel/makul) haline gelir.¹⁷

İşte bilginin tanımı, bilginin türleri, mahiyeti, kaynağı, geçerliliği ve değeri hakkındaki bu ve benzeri değerlendirmeler, "nötr" bir şekilde tanımlanmaya çalışılan bilginin, belirli bir düşünce dünyasında tanımlanıp yorumlanarak, değerini kazandığını, dolayısıyla da "taraf" olduğunu göstermektedir. Bilginin felsefesini yapmak, işte bu "tarafılık/değer" üzerinde konuşmaktır. Bu, aynı zamanda, bilginin organize haline gelmiş türü bilimin felsefesini yapmasının alt yapısını hazırlayacaktır. Zira bilim felsefesi bilginin belirli bir türü; yani özel bir uzmanlık alanı sayılan bilimsel bilgi ve bunun sistematize edilmesiyle ilgilenir. Bu çerçevede incelenen bilim dalındaki varsayımlar, hareket noktaları, genel-geçer ilkeler ve sonuçlar haline getirilmeye çalışılmaktadır.¹⁸

C. Marifet ve İlim Tasavvuru

İslâmî bir bilgi tasavvuru geliştirmeye, İlahî bilginin evrensel ve göreceli (beşerî) boyutunu biraz daha ayrıntılı inceleyerek devam etmek istiyoruz., Allah'ı bilmek ile evreni incelemek ve bilmek arasında hassas bir farklılık olduğu kanaatindeyiz. A-r-f ile a-l-m terimlerinden hareketle temellendirilen bu boyutların ilkinde marifet tasavvuru; ikincisine de (b)ilim tasavvuru denilmektedir.

---

17 Aynı sorunu İncil'deki sırların akli aşığı ama akla zıt olmamasını, parçaya zıt olanın ister istemez bütüne de zıt olacağı tezinden hareketle temellendirirken Leibniz'de yaşamaktadır. Akli bozulmuş ve doğru akıl diye tasnif eden filozof, doğru akıllı bir hakikatler zincirlemesi diye tanımlamaktadır. Ona göre, " zihnimiz, bir hakikatı kavrayamıyorsa, bu hakikat aklımızı aşıyor demektir. Aklın hiç bir vakit kendini aşan şeyleri kavrayamacağı meydandadır." Eğer bazı öğretiler, akli aşıyorlarsa, onun sınırlarını da aşıyorlar demektir. Şu halde akıl, onları kavrayamaz, kavrayamadıkça da anlayamadığı tezine karşı, Leibniz, "sırrı akılla anlaşılır bir şekle sokmaya kalkışmaz da sırf onun doğruluğunu savunmakla yetinecek olursak, ispat için ne umumi ne de hususi felsefe ilkelerine başvurmak ihtiyacı duyulmaz." diye karşılık vermektedir. Bkz. G.W. Leibniz, İmanla Aklın Uygunluğu Üzerine Konuşma, çev. H. Batu, MEB. İstanbul. 1986, s.36,79-88,95-97.

18 Zağhloul, R. al-Naccar, The Limitation of Science and Teaching of Science from the Islâmîc Perspectives, A.J.I.S.S. c. 3, sayı: 1, 1986, s.59 vd., Bilgi ve bilim felsefesi arasındaki ilişki için bkz Abdusselam Bebadllahi, Salim Yafut, Ders el-epistemolociyya, Mağrib, 1982, s.8-11, M. Vakıd, Ma Hiye el-Epistemolociyya, Beyrut. 1983, s. 8, 46-49

İslâmî bir bilgi tasavvurunun ilk boyutu a-r-f kelimesinden türetilmiştir. Marifet tasavvuru da dediğimiz bu boyut, vehbidir; yani burada temel gaye, bütün insanların kendilerini yaratan bir Allah'a inanmalarını sağlamaktır. Böylece, Allah-insan münasebetinde kurulması istenen Tevhid anlayışı temin edilmiş olur. İslâmî bir bilgi tasavvuru kurgulayan alimin teori pratik uyumu Tevhid ışığı altında olunca, alim, arif konumunu da edinecek, ilmîni fesad yaymak için kullan(a)mayacak, doğal serfetleri ve ziraai bölgeleri tahrip edemeyecek, yeryüzünü ifsad edecek çalışmalarda bulun(a)mayacak,¹⁹ tersine evreni imar ve ıslah etmeyi hedef edinecektir.²⁰

Bütün faaliyetlerinde adaletli ve ahlaklı olmayı temel edindikleri için alimler, buluşlarını, ürünlerini insanların zararına kullanmaktan kaçınacaktır. Yönetime bu tür alimler gelince, vazifeleri ehil olanlara vermeye çok dikkatli olacaklardır.²¹

Daha sonra insanların diğer insanlarla ve evrenle olan ilişkilerinin bu tevhid ilkesi çerçevesinde düzenlenmesi gelir. Bu ise İslâmî bir bilgi tasavvurunun ikinci boyutunu oluşturur.

A-l-m kelimesinden hareketle oluşturulan bu kısma, (b)ilim tasavvuru denir.²² İslâmî bir bilgi tasavvurunun bu boyutu kesbi-beşerî nitelikli olup, bilginin tanımı, kaynakları, mahiyeti ve bunlar üzerine kurulu bir bilim tasavvuru ve bilim felsefesi oluşturmaya yöneliktir. Dolayısıyla bu beşerî/nakli bilgi, sürekli değişebilir; çünkü farklı zaman ve mekanlarda toplum ve tabiat anlayışlarında değişimler ve buna göre farklı yorumlar olmaktadır.

İslâmî bir bilgi tasavvurunun bu boyutunun göreceli ve beşerî olmasının nedeni şudur: Bu aşamada akıl ve tecrübe işlevseldir. Dış dünyanın bilgisini belirli bir noktadan bizlere sunar; ama bilimsel bilgi şeklinde sunulan bu bilgi "gerçek" in bütününe bizlere vermez.

Bu nedenle olsa gerektir ki, aynı alanda bir kaç tane bilimsel model/paradigma geçerli olabilmektedir (Newton ve Einstein'ın paradigmatları gibi). Üstelik, salt akıl ve tecrübe, fizik alemdeki bir nesnenin var oluşunun hikmetini de idrak edemez. Özellikle akıl, evrendeki oluşumlarda "nasıl" sorusunun cevabını arar; ama "niçin" sorusunun cevabını veremez.

19 K.K., 2/205; 11/85;

20 K.K., 7/56

21 K.K., 4/58; 5/8

22 el-Gazzali'den hareketle bilgi teorisini marifet ve ilim nazariyesi diye ayırılması için bkz. M.Bayraktar, İslâm Felsefesine Giriş, Ankara.1988. s.245

Halbuki Evrendeki nimetleri büyük bir düzenlilik içinde insanların emrine veren Allah, "nasıl"ın bilgisinden sonra "niçin" in bilgisine ulaşılmasını talep etmektedir. İşte gerek fizik alemdeki nesnelere "niçin yaratıldığı" hususunda, gerekse tamamen metafizik bir aleme ait nesne hakkındaki bilgilenme de, aklın ötesinde bir yeti işlevsel olur, ki bu kalbdır.

Hem Yüce Yaratıcıya ait, hem de tabiata ait "niçin" ve "nasıl"a ait "Gerçek Bilgi", duyu ve aklı verilerin sentezlendiği kalpde gerçekleşir. Çünkü kalp, el-Gazzali'nin ifadesiyle, Allah'ı tanımaya (marifetullah) mahsus bir yer olan ruhun hakikatidir.²³ Bu bağlamda, kalp, insanı diğer canlı varlıktan farklı kılan ruhun merkezidir. İnsan bu ruhla, görünüşler aleminin ("nasıl"ın) sınırlarını aşmış, metafizik aleme ("niçin"e) yönelir.²⁴ Asıl olan dış dünyanın bilgisi ve biliminin ötesine geçmek ve marifet türü bilgiye; yani Allah hakkında bilgiye ulaşmaktır.

Bu bağlamda, bilgiyi tarif edecek olursak, bilgi; ruhda bazı anlamların öyle bir tarzda hasıl olmasıdır ki, bu hasıl olduğu tarzdan, başka bir türlü olma ihtimali yoktur. Bu bilgi, yakindir, onda tasavvur, tasdik ve itiraf ve ikrar (ifade) vardır. Bu tür bilgiye sahip olan kişi, ruhunda duyularla kavranılamayan bazı gerçeklikleri ayırt edebilme yetisine sahip olur.²⁵

Fakat burada bir noktayı açıklamakta yarar var; İnsan, Allah hakkındaki bilgisini Kur'an-ı Kerim'in belirlediği çerçevede, eserlerine, sıfatlarına bakarak, onlar üzerinde düşünerek elde etmiştir. İlk ve Tek Varlık'a dair bu bilgimiz, onun mahiyetinin bilinmesi/ zatını idrak anlamında bir bilgi değildir.²⁶ Böylece göklerde

23 el-Gazzali, el-Munkız min ed-Dalal, el-Mektebetu's-Şa'biyye, Beyrut, Lübnan Tarih yok. ss.79-80. Türkçe çev. Hilmi Güngör, İstanbul 1990, s. 85

24 Bkz. Ali Ünal, Kur'an'da Temel Kavramlar, Beyan Yay, İstanbul 1990, s. 251-252

25 K.K., 5/83-85; Tanımlar için bkz. Franz Rosenthal, Knowledge Triumphant, The Concept of Knowledge in Medieval İslâm, Leiden. 1970; s.58,62,63

26 Bu, irfani/marifet türü bilgi olup, ilimden daha özel bir konuma sahiptir. Bu nedenle olsa gerektir ki, Allah'ı bildim (alimtu) denilmez, ama onu sıfatlarıyla tanıdım (ariftu) denilebilir. Bkz. eş-Şerif Ali Muhammed el-Curcani, et-Tarifât, Beyrut 1988, 3. Baskı, s.150; eş-Şeyh Ebi'l-Kasim el-Huseyin b. Muhammed el-Mufaddal er-Ragib el-İsfehani, (el-İsbahani,) el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an, Daru'l-Kahraman, İstanbul 1986, s.495-496; aynı yazar, Kitabu'z-Zeria ila mekarimi's-ş-şeria, haz. Taha Abdurrauf Sa'd, 1.baskı. Kahire 1973, s. 82.

Batı felsefesinde Leibniz, bu hususu doğal hakikatların mahiyetini anlayamamanın ona inanmaya engel teşkil etmeyeceğini; ama onlar hakkında açıklamalar yapılabileceğini vurgulamaktadır. Kokuların ve tatların mahiyetini anlayamıyoruz; ama duyularımızdan hareketle onların hayalden ibaret olmadığını açıklayabiliyoruz. Bunu yapmak zorunludur, zira aksi takdirde, gizemin sadece bir takım sözlerden ibaret olduğunu kabul etmek

ve yerde bulunan her şeyin Allah'ı tesbih ettiğini, hükümranlığın ona ait olduğunu idrak eder.²⁷

Burada akıl ve kalp yetileri birleşmiştir, artık insan düşünen bir kalb'e sahiptir.²⁸ Diğer bir ifadeyle bu, marifet türü bilgiye ulaşmaktır, el-Gazzali'nin ifadesiyle söyleyecek olursak, burada "aklın ötesinde bir hal vardır, burada manevi bir göz açılır. Onunla aklın ermediği, duyuların idrakten uzak kaldığı makulat çeşitlerini görür"²⁹

İnsanların kurtuluşu bu bilgiye ulaşmak; yani "düşünen ve selim bir kalp ile Allah'ın huzuruna gitmekle" mümkün olacaktır.³⁰ Üstelik, Allah'ın mahlukatıyla "haberleşmesi"nin sözlü ve sözsüz olduğunu göz önüne alırsak, akıl ötesini anlamının önemi daha iyi ortaya çıkar. Tanrı'dan insana doğru olana konuşmanın tipik bir örneği olan vahiy, Allah ile mahlukatı arasındaki konuşmanın yalnızca bir bölümünü oluşturur. Başka bir ifadeyle, vahiy, Allah'ın iradesinin söz şeklindeki ifadesidir. Burada insana bildirilmek istenen hususlar, tahlilin yapılabilmesi için ardarda verilir.

---

gerekir. Üstelik mahiyeti itibarıyla anlaşılmaz olduğu bilinen bir şeyi anlamamak, ona göre, içimizde hissettiğimiz ve tecrübeyle bizde olduğunu bildiğimiz bir şeyden şüphe etmemizi kesinlik getirmez, böyle düşünmek hatadır. Leibniz, a.g.e., s.58.89.91 Kanaatımıza göre de, eğer Leibniz'in dediğini yapmazsak, yani mahiyetini bilemediğimiz varlığı sıfatlarıyla tanımaya ve açıklamaya çalışmazsak, en başta Allah'ın varlığı ve birliği, melekler, ruhun ölümsüzlüğü gibi inanç ilkelerinin tanımlanamıyacağı, dolayısıyla da kavranılamıyacağı, ama sadece inanılacağını iddia eden nominalist öğretiyi getirir. Nitekim, Hegel, Kant'ın bazı şeyleri bilinemez (numen/fenomen anlayışından hareketle) kılmasına karşı çıkarak, Tanrı'nın insan için bilinebilir olduğunu belirtmektedir. Tanrı, mutlakdır, her şey ondan gelir ve bilinebilir. Çünkü ona göre, felsefede bilinemez olan, "zihinlerimizin kavrayamayacağımız bir yapıda, düşünülebilir bütün insan bilgisinin tamamen dışında, bizlerin uzaklık, araç eksikliği gibi şeylerden ötürü değil, zihni süreçlerimizin özelliğinden dolayı tamamen kopuk olduğumuz şeydir." Bilgi'nin kavramsal olduğu öncülünden hareket eden Hegel'e göre, varoluşunda bir kavram olduğunu, dolayısıyla bir bilinemez var olduğunu söylemek, bilinemeze bir kavram uygulamak demektir. Oysa bir kavram uygulamak, onu bilmek demektir. Bkz. W.S.Stace, Hegel Üzerine, çev.M.Belge, Verso yay.Ankara 1986. s.85-87

27 Bkz. 64/1

28 Bkz. 22/46; 41/44

29 Ebu Hamid el-Gazzali, el-Munkız min ed-Dalal, ss.79-80 Türkçe çev. ss. 65-66, Uluhiyyet konusunda aklın yetersiz kalması üzerine kalbin işlevsel olması hakkında el-Bakillani, el-Cuveyni ve el-Gazzali ile Batı düşüncesinde Kant arasındaki benzerlikler için bkz. Muhammed el-Behiy, İslami Düşüncede Oryantalist Etki, çev. İbrahim Sarımsı, Ekin yay. İstanbul 1996, s. 99.

30 el-Gazzali, el-Munkız, Arapça, s.85, Türkçe, s.70,

Sözsüz konuşma (keşf, kalbî görü, içsel sezgi/hads gibi) analitik bir şekilde değil de, toptan verilir. İfade edilmemesi ve analitik olmaması hasebiyle, sadece ilgili şahsa açık olup, ötekiler için fikri bir açıklık yoktur, dolayısıyla da belirsiz kalır. Bunun için insanlardaki ortak akıl bunları anlamada yetersiz kalır.³¹ Akıl, sözcükler ile uğraşır, ama bir de sözcüklerin ötesinde, bütün insanların anlayabileceği bir sözsüz dil vardır. Evrenin konuştuğu bu konuşma, süfi/mistik dil ile olduğundan dolayı, araştırmak ve bulmak isteyen herkese açıktır.³²

Bununla birlikte tabiat bilimlerinde oldukça ilerlemesine ve Allah'ın nimetlerini çok iyi bilmesine rağmen inatçılık yaparak, salt dünya bilgisi ve bilimi ile yetinen alimler de vardır.³³ Bunların marifet türü bir bilgiye ulaşamamalarını ise Kur'an'dan hareketle, "kulakları var; ama gerçeği işitmez, gözleri var, ama görmez, kalpleri de mühürlenmiştir; dolayısıyla gerçeği anlamazlar," ifadesiyle açıklayabiliriz. Üstelik, "onların kazandıkları kalplerini paslandırıp körletmiştir."³⁴ Yani bilimde kazandıkları başarılar, heva ve heveslerini ilah edinmelerine yol açmıştır. Bunun üzerine bilgileri olduğu halde Allah, onları şaşırtmış, kulaklarını ve kalplerini mühürlenmiş, gözlerini de perdelemiştir.³⁵ Bu tür insanların fiziksel bakımdan hiç bir kusurları olmadığı halde, göğüslerindeki kalpleri işlevsel olmadığı için "Gerçek" in bilgisine ulaş(a)mamışlardır.³⁶

III. Kur'an-ı Kerim'de Bilgi Türleri

Şimdi bu aşamaya nasıl geçildiğini incelemek için öncelikle Kur'an'da duyuşal, akli ve kalbî bilgiden ne anlaşılıyor, onu inceleyelim.

31 İzutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, s.126-128

32 Bu çerçevede yazılmış bir roman için bkz. Paulo Coelho, Simyacı (O Alkimista) çev. Özdemir ince. İstanbul 1996.

33 Bkz. İslam tasavvufunun doğuşu için bkz. Macit Fahri, İslam Felsefesi Tarihi, çev. Kasım Turhan, İstanbul.1987, s.187 vd. Belki bundan dolayı olsa gerek Farabi ve İbn Sina ile birlikte Hikmetü'l-Meşrikiyye kurma çabaları İslam dünyasında yoğunlaşmaya başlamıştır. Aristo geleneğini kısmen bile takip ettikleri için Meşşai denilen bu filozofların rasyonalist bir sürecten irrasyonalizme meyletmeleri üzerinde ayrıca durulmalıdır. Çünkü İbn Sina, özellikle dini ve metafizik hakikatin birliğini ve nerede bulunursa bulunsun Yunan, kadim İran düşüncesinde, İslam Yeni-Platonculuğunda ve Tasavvufta- hakikatı aramayı görev edinmiştir. Bkz.Fahri, a.g.e., s.241

34 K.K., 83/14

35 K.K., 45/23

36 Bkz. Toshihiko İzutsu, Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, çev. Selahattin Ayaz, Pınar yay., İstanbul t.y, s.177

A. Duyusal bilgi: Kur'an, insanın bilgi edinme sürecinde duyuların önemini sürekli olarak vurgulamaktadır. Allah, insanı hiç bir şey bilmez iken, annesinin karnından çıkartarak, ona kulak, göz ve kalp vermiştir,³⁷ dolayısıyla bu yetilerimizin yaratıcı/gerçek sahibi de Allah'tır.³⁸ O, dış dünyadaki eşyanın bilgisini, bunların sembollerini keşfetmeyi; olayların ve olguların nedenlerini ve sonuçlarını bu yetilerin kullanılarak değerlendirilmesini insanlardan talep etmektedir.³⁹

İnsan, beş duyusu vasıtasıyla edindiği dış dünyanın verilerini akıl süzgecinden geçirerek sahil bilgiye ulaşabilir; ama her zaman bunu gerçekleştiremeyebilir. Bunun nedeni şudur: Duyu organları sağılam olsa bile, bazen kişiyi yanıltabilir. Basit bir örnek verecek olursak; yani su dolu bardağın içine bırakılan bir kalem kırık gözükür, oysa bu sağılam (!) olan gözün yanıltmasından ibarettir. Bu nedenle, diğler bilgi vasıtalarıyla da duyusal bilgi desteklenmelidir.⁴⁰ Diğler bir ifadeyle, duyusal bilgi, sahil bilgiyi elde etmedeki vasıtalarından olabilir, ama yeterli olmadığı da açıktır.⁴¹

B. Akli bilgi: Akıl vasıtasıyla elde edilen bilgiye denir. Akıl terimi de tanımlaması oldukça zor olan terimlerden birisidir. Bir bilgi yetisi olarak Kur'an'da kullanılan "akıl", Allah tarafından insan bedeninde yaratılan soyut ve ruhani bir cevherdir. Baş veya kalpte olduğu söylenen aklın mahiyetinin nur gibi bir şey olduğu belirtilmektedir. Aklın işlevi, doğru ile yanlış bilmemize yardımcı olmasıdır.⁴²

37 K.K., 16/78; 67/23; 32/7-9

38 K.K., 10/31

39 K.K., 91/1-5

40 Karşılaştırınız, el-Gazzali, el-Munkız, Türkçe nüsha, s.17-18

41 Bkz. K.K. 7/179; 5/71; 22/46

42 "Yardımcı" kelimesini özellikle kullanıyorum, zira sadece aklın, iyi ve kötüyü bilip bilmeyeceğine dair tartışmalar usul ve kelam kitaplarımızda oldukça geniş yer kaplar. Bu mesele, "risaletin (vahyin) kendisine ulaşmadığı kimse sadece aklıyla ne yapabilir, iyi ve kötüyü bilebilir mi?" sorusunun cevab(lar)ı çerçevesinde muzakere edilmiştir. Eşarilere göre, bu konuda mükelleflerin fiillerine dair bir hüküm yoktur; yani ne küfür haramdır, ne de iman vacibdir. Mutezile'ye göre ise, aklın bizatihi çirkin ya da güzeli idrak etmesinden dolayı mükelleflerin yaptıkları hakkında hüküm verilebilir. Yani peygamber olmasa bile insanlar ahlaklı ve adaletli olmalıdır. Bu durumda şeriatın konumu, risalet gelmeden önce aklın idrak ettiklerini açığa çıkarmaktan ibaret olmaktadır. (Bir başka bakış açısına göre ise, insanlar, bu durumda, emirleri yapmakla değil de, nehiylerden kaçınmakla yükümlüdürler; çünkü öncelikle bunlardan sorguya çekilmek söz konudur.) Bu çerçevede aklın işlevi biraz daha incelenmelidir, zira Eşariler ile Mutezüliler arasındaki ihtilaflar bu noktada düğümlenmektedir. Önce bu iki önemli düşünce akımı arasında

İnsan, eşyanın mahiyeti hakkındaki duyuşsal verileri aklıyla değerlendiren. Kısacası "akıl", insanı yaratılan diğer varlıklardan ayrıcalıklı kılan niteliktir.⁴³ Bu anlamda, akıl, sadece insana mahsus bir kuvvettir. Bu sayede ilim öğrenmek ve idrak etmek kabiliyetine sahip olur. İnsanda doğuştan vardır⁴⁴ ve bu yetisiyle halifetullah olur.⁴⁵

ittifak edilen hususu belirtelim, daha sonra ihtilaf konusuna geelim.

Akıl güzel (hüsn) ve çirkin (kubh) olan şeyi iki noktada idrak eder: İlki insan fitratının uygun ve münasib gördüğü (güzel) ya da münasib görmediği ve sakındığı, kaçındığı şeydir. İkincisi ise sıfatlar açısından. Aklın güzel gördükleri kemal (güzel) sıfatlar; eksik ve nakıs gördükleri ise çirkin (kabih) sıfatlardır. Bunlar ittifak edilen hususlar, ihtilaf edilenleri anlatırken aklın kendi başına bunları bilip bilemeyeceği hususu ortaya çıkacaktır ki, bu da peygamberin gerekliliğine açıklık getirecektir.

Eşarilere göre, övmek, kötölemek, ceza ve sevab vermeye dair fiillerin hemen bu dünya da ya da ahirette olması hususunu ancak şeriat belirler. Mutezile'ye göre de, kişi yaptığının karşılığında ceza ya da mukafatı kazanır, çünkü akıl doğruluğun faydalı, yalancılığın ise kötü olduğunu zorunlu olarak bilir. Fakat bu husus itibaridir (görecelidir); örneğin bazen güzel görülen doğruluğun zarar verme, kötü görülen yalannın ise faydalı olacağı durumlar olabilir. (Karı ve kocanın birbirinden ayrılmasını engellemek ve aile birliğini korumak için yalan söylemek bazen doğru bir davranış olabilir.)

Bir de aklın kendi başına karar veremediği anlar da olabilir. Örneğin Ramazanın son günü oruç tutmak iyidir, ama son günden sonra yani bayram günü oruç tutmak kötüdür. Bunun niçin böyle olduğunu akıl tespit edemez. Bunun böyle olması gerektiğini bizlere fıkıh bildirir ve bizler uyguluyoruz. (Bkz. Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkani (ö. 1250/1173) İrşadu'l-fuhul ila tahkiki ilmi'l-usul, tahkik. Ebi Mu'sab Muhammed Said el-Bedri, Beyrut. 1992, s. 26)

Maturidiler ise, aklın vereceği hükümleri tasnif ederek meseleyi ele alırlar; zira aklın bilmekten ve idrak etmekden aciz kaldığı şeyler olabilir ve Peygamber bu noktada hükümler verir. Akıl, Maturidelere göre, zorunlu (vacib), imkansız (mümteni) hakkında kolayca hüküm verebilir; ama caiz hakkında duraklar ve ne olumlu ne de olumsuz anlamda bir hüküm veremez. Caiz olanın iyi ve kötü sonuç vermesine karşı konumunu alır. Peygamber ise getirdiği vahiyle bu tür fiillerin sonuçlarını açıklar, dolayısıyla insan aklı dünya ve ahiret saadetine vesile olacak hususları bilebilir. Maturidiler bir adım daha atarak akıl tarafından idraki mümkün olan bir şeyi bile insana kolaylık sağlamak gayesiyle açıklayabilir. Zira "alemlere rahmet olarak gönderilen"(21 Enbiya. 107) peygamberimiz, insanların önemli işlerini aksatmak bahasına uzun süreli tefekkür ve araştırma ile bulabileceği hususları açıklar, bu Allahın bizlere gösterdiği lutf ve rahmetinin eseridir. (Nureddin es-Sabuni, el-Bidaya fi usuli'd-din, (Maturidiye Akaidi), çev. Bekir Topaloğlu, 2. baskı. Ankara. t. y, s. 110)

43 Bkz. El-Curcani, Tarifat, s. 151-152. Bkz. eş-Şeyh Muhammed Ali el-Cuzu, Mefhumu'l-akl ve'l-kalp fi'l-Kur'ani ve's-Sünne, s. 42

44 Bkz. Tafzani, Sa'duddin, Şerhu'l-Akaid, haz. S. Uludağ, İstanbul 1982, s. 115-116

45 el-İsfahani, ez-Zeria ila mekarimi's-şeria, s., 21, 73

Bu veriler bağlamında, bilgiyi tarif edecek olursak, bilgi, eşyanın gerçekliklerini geleneksel ve aklî kanallarla idrak etmektir.⁴⁶

Genel bir tanımını verdiğimiz akıl yetisinin Kur'an-ı Kerim'de bilgi elde etme vasıtası olduğuna dair ifadeler şunlardır:

1. Akıl yetisi, idrak etmek, tezekkür etmek, tedbir almak anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda, aklını kullanan insanın helal ve haramın, doğru ile yanlışın eşit olmadığını bilerek, bu bilgiyi pratiğe geçirmek,⁴⁷ makul ve doğru olarak tespit edilen hususları tahrif etmemeye çalışması önem arz etmektedir.

2. Akıl yetisini kullanarak, anlamaya dikkat edilmelidir. Özellikle bu süreçte, kıyas, delil ve burhan kavramları çerçevesinde anlamayı sahih bir şekilde yapmaya çalışmak gereklidir.⁴⁸

3. Kevni olaylardan ve insanın yaratılış sürecinden hareketle düşünmeye, akletmeye çalışmak. Burada aklın yanısıra insanın diğer bilgi yetileri olan duyu organları da işlevseldir.⁴⁹

4. Kur'an-ı Kerim, bizatihi kendisinden hareketle bilgi üretilmesini talep etmektedir.⁵⁰

Kıscacası Kur'an-ı Kerim, sadece akletmek fiilini kullanmaz, tedebbür, tefekkür, tezekkür, teemmül, gibi terimlerle aklî bilgi türüne işaret eder. Ayrıca el-Hıcr, el-Lubb, el-Hılm, en-Nuha (en-Nehye) gibi terimler de aklın işlevlerini ifade için kullanılmaktadır.⁵¹

C. Kalbî bilgi: Kalp, insanın bilgiyi elde ediş sürecinde odak bir yer işgal eder, çünkü hem bilgi elde etme vasıtalarından en önemlisi hem de bilgi kaynağıdır. Kur'an-ı Kerim'de beş duyu ve akılla elde edilen verileri anlayan ve bilgiye dönüştüren organ olarak kalp, yaklaşık 122 ayette çeşitli vesilelerle geçmektedir. Fikir ve iradenin merkezi olarak kabul edilen akıldan daha geniş bir anlamda, kalpten düşünen, tedebbür eden, anlayan bir yeti şeklinde bahsedilmektedir. Dolayısıyla, bu bilgi türü, salt başlı başına bir oluşan bilgiye değil, duyusal ve aklî bilgi sürecinin nihai noktasıdır, diyebiliriz.

46 Franz Rosenthal, Knowledge Triumphant, The Concept of Knowledge in Medieval İslâm, s.56

47 K.K., 2/75,99-101

48 K.K., 27/27-35

49 K.K., 6-10-18; 6/99; 22/46; 39/21

50 K.K., 12/1-2

51 Bkz. eş-Şeyh Muhammed Ali el-Cuzu, Mefhumu'l-akl ve'l-kalp fi'l-Kur'ani ve's-Sünne s.24-44, eş-Şerkavi, a.g.e., s. 63 vd, el-İsfahani, ez-Zeria, s.78

Bu bağlamda yapılan "bilgi" tanımlarından bir kaçını verecek olursak, bunlar;

* Bilgi, kalbin bir görüsüdür.

* Bilgi, bir nesnenin görüntüsünün kalbde hasil olmasıdır.

* Bilgi malumun/bilinen nesnenin gerçekliğine mutabık olan bir görüntüsünün kalpte hasil olmasıdır.⁵²

İslâm öncesi dönemde de insanın anlama ve doğru işler yapmasında aynı öneme sahip olan kalp, hem aklın işlevlerine sahip olmakta, hem de vicdan, duygu (el-atıfa) ve sezgi (el-hads) nin işlevlerini içermektedir.⁵³

Tabii ki, burada söz konusu olan, maddi anlamdaki kalbin ötesinde bir şey olup, rabbani ve latif bir yetidir. Kalp ile anlamak, insanın bir şeyi delillendirerek bilmesi ve hüküm vermesidir.⁵⁴

Yukarıda aklın insanı diğer canlılardan farklı kılan yeti olduğundan bahsetmiştik. Burada bu farklılığın "akleden bir kalbe sahip olmak" ile mümkün olabileceğini belirtmek istiyoruz. Çünkü Kur'an, akletmek ile kalbi bir arada zikretmekte, akletmeyen kalbe sahip olanların hayvanlardan daha aşağı olacağını belirtmektedir.⁵⁵

Nitekim Kur'an-ı Kerim'de kalp, akletmek,⁵⁶ anlamak,⁵⁷ fikri selamet ve olgunluk⁵⁸ anlamlarında da kullanılmaktadır. Bu husus, yazılan İslâmî şiirlerde özellikle belirtilmektedir; kalp, hem iman ve temizliğin yeri olarak Allah'a itaatın merkezidir; hem de tam aksinin; yani şehvet ve isyanın mekanıdır. İlkinde insanlar feraha, ikincisinde ise hüzne ulaşır.⁵⁹

Kanaatimize göre, Kur'an'a dayalı bir islâmî bilgi teorisi kurgulamanın en özgün tarafı, akıl ile birlikte kalbinde bilgi vasıtası ve anlama yetisi olarak zikredilmesidir. Örneğin Hz. İbrahim'in haşrin nasıl olacağına dair akli bilgiyi Allah'tan talep etmesi karşısında, "Yoksa inanmıyor musun?" şeklindeki karşı soruya verdiği cevap, bu bağlamda, çok önemlidir. Çünkü Hz. İbrahim haşr konusunda, kesinlikle hiç bir şüphe taşımamakta; ama bu hususta, yakini bilgiye

52 Franz Rosenthal, Knowledge Triumphant, s. 65

53 Bkz. el-Cuzu, Mefhumu'l-akl ve'l-kalp, s.17, 42-44

54 Bkz. Franz Rosenthal, Knowledge Triumphant, s. 20, 113, Racih, a.g.e., s. 112, Mustag., a.g.m., s. 11

55 K.K., 7/179

56 K.K., 22/46

57 K.K., 7/179

58 K.K., 26/89

59 Bkz. el-Cuzu, Mefhumu'l-akl ve'l-kalp, s.47

ulaşarak, kalbinin tatmin olması için böyle bir talepte bulunduğunu arzetmektedir.⁶⁰ Buradan hareketle, "kalb" in hem idrak, marifet ve ilmin hem de imanun buna bağlı olarak duygu, (atife), vicdan ve iradenin merkezi olduğunu belirtebiliriz.⁶¹

Bu noktada, bir "bilgi" tanımı yapacak olursak, şöyle diyebiliriz: Bilgi (el-ilm), bir şeyi bütün boyutlarıyla ve delilleriyle bilmektir. Bu tanım, hatabi ve cedeli argumanlardan zihni kurtararak burhani bilgiye ulaşılabileceğini vurgular.⁶²

Bu bilgi türünde, bilinen nesne olduğu şekil üzere hata veya yanlış yapmadan bilinir, Bu bilgiye sahip olan kişide, şüphe, cehl ve zan kalmamıştır. Bu yakini bilginin mahallinin adı ise akıl, beş duyunun da merkezileştiği el-vicdan dır.⁶³ Bu terime Türkçe karşılığı olarak "gönül" kelimesini verecek olursak, bu takdirde, bilgi, sadece "gönül"ün içerdikleridir.⁶⁴

a. Akletme ve Anlama Sürecinde "Kalb" in Konumu.

Kendilerine ilim verilenler, Kur'an-ı Kerim'in Allah tarafından indirilen hak bir kitab olduğuna inanmışlar ve Ona kalpten bağlanmışlardır.⁶⁵ Kalp ile anlar ve aklederler. Fakat inanmayanların kalpleri bu gerçekten habersiz olduğu için⁶⁶ tıpkı, kulakları ve gözleri gibi kalpleri de körleşmiştir.⁶⁷ Bir başka ifadeyle, heva ve heveslerini ilah edindikleri için bilgileri de olduğu halde, Allah, onların kalplerini mühürlemiş, gözlerini perdelemiştir.⁶⁸ Anlama yetisi olan kalbin körleşmesi, bu

60 K.K., 2/260

61 eş-Şerkavi, es-Sufiyye, s. 73. Bilgi, bu bağlamda, kalpte oluşan ve herhangi bir değişime yer vermeyecek şekilde sabit olan inanç, olarak tarif edilmektedir. (Knowledge is finding in the heart and firm conviction (thubut) without change) Bkz. Rosenthal, Knowledge Triumphant, s.57

62 Bkz. Ebu Nasr el-Farabi, "Kitabu'l-Mille", Nususun Uhra, der. Muhsin Mehdi, ikinci baskı. Daur'l-Maşrik, Beyrut. ty, s.47 krş el-İsfahani, el-Müfredat, s. 513, ez-Zeria, s.81

63 Bkz. el-Cuzu, a. g. e., s. 238. Bu anlamda, el-Kindi'nin "bilgi, şeyleri gerçeklikleri ile bulmaktır"(el-Vicdan) tanımı arasında bir paralellik vardır. Bkz. Rosenthal, Knowledge Triumphant, s. 57, 67

64 Franz Rosenthal, Knowledge Triumphant, s.58. (Knowledge is but what the breast contains (Wa'ahu)

65 K.K., 22/54

66 K.K., 23/63

67 K.K., 22/46

68 K.K., 45/23

insanların verdikleri sözleri tutmamalarına neden olmuş, Allah'ın ayetlerini inkar etmişler ve Peygamberlerini öldürmüşlerdir. Üstelik bu öldürme fiiline neden olarak da kalplerinin "perdeli" olmasını mazeret olarak göstermişlerdir.⁶⁹

Burada bilgi yetilerinin bireysel-toplumsal nedenlerle yanlış yönlendirilmesini sağlayacak durumlar ortaya çıkması söz konusudur.

Örneğin görme yetisinin hem göz-akıl ile hem de göz-akıl-kalp ilişkisiyle ortaya çıkan iki tür anlamasından bahsedilebilir. Zira Akl-ı selim sahibi olanların ve duyuşsal yetilerini sıhhatli kullananların sahih bilgiye ulaşmaları muhakkaktır. Fakat "heva ve hevesini ilah edinen, bir bilgisi olduğu halde Allah'ın şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünü perdelediği kimseler"de olabilir.⁷⁰

Göz görür ama hakikati idrak edemez, çünkü kalp yetisi körleşmiştir ve bunun sonucunda kişinin basireti bağlanmıştır. Bu tür insanlara yaptıkları kötü davranışlar, güzel olarak gösterilir. İman (söz-teori) ile amel (pratik) arasında olması gereken zorunlu bağ böylece kopar. Kur'an-ı Kerim, bu insanların kalplerinin artık iyice katılaştığını⁷¹söyleyerek, onların anlama yetilerini kaybettiklerini belirtir ve lanetler.⁷² Bu özelliklerinden dolayı, bu nevi insanlar, aralarında birlik gibi gözükmelerine rağmen parça parçadırlar, çünkü akletmeyen bir kalbe sahiptirler.⁷³

b. Kalbin "Akletme" ve "Anlama" Yetisi Olmaktan Çıkma Süreci

Yukarıda da görüldüğü üzere, Allah'a ve ahirete inanmayanların kalplerine bir şüphe düşmüş, bunun sonucunda, da aralarında nifak çıkmıştır. Kalplerinde hastalık görülmeye başlamıştır.⁷⁴ Günah işleyen kalp, paslanarak körlenmeye başlamıştır.⁷⁵ Bu insan, artık heva ve hevesini ilah edinmekte, bilgisi olduğu halde inkar etmektedir. İnsanın gerçeği bildiği halde kabul etmemesi başka türlü izah edilemez. Bu inkarın sonucunda da Allah onu şaşırtmaktadır. Dolayısıyla buradan hareketle, küfründe iradi olduğunu söyleyebiliriz. Zira Allah, insanların hata sonucu yaptıklarını affedebileceğini belirtirken, kalplerin kasıtlı; yani bilerek yaptıklarından

69 K.K., 4/155

70 Bkz. 45/Casiye, 23. Krş. el-Cuzu, Mefhumu'l-akl ve'l-kalp, s. 186-189; Açıkgenç, A., a.g.e., s. 219

71 K.K., 6/43

72 K.K., 2/74, 5/13

73 K.K., 30/59; 59/14, 22/46

74 K.K., 9/45,77

75 K.K., 83/14, 2/283

sorumlu olunacağını belirtmektedir.⁷⁶ Buradan da anlıyoruz ki, niyet kalbî bir eylemdir. "Ameller niyetlere göredir" hadisi de bu çerçevede değerlendirilmelidir.⁷⁷

İnsanların kalblerindeki niyet ettikleri ile yaptıkları eylemler sonucunda ortaya çıkan çelişkinin yeryüzünde fesad çıkaracağını, Kur'an'dan öğreniyoruz. Çünkü niyet ile amel arasındaki çelişki olması, fık alametidir. Fasıklar, kalplerinin istemediklerini, dilleri ile istiyormuş gibi gösterirler, oysa bunlar, hiç bir anlaşmayı kabul etmezler.⁷⁸

Hedeflediklerinin tersi olduğu ve başlarına bir musibet geldiği zaman "iyilikten" başka bir şey istemedik diye davranışlarını gerekçelendirmek isterler. Halbuki bu tür insanların kalplerinde ne olduğunu Allah çok iyi bilmekte,⁷⁹ bunların kibirleri yüzünden⁸⁰ kalplerini ve kulaklarını mühürlemekte, gözlerini perdelemektedir.⁸¹

Allah hakkında delilsiz konuştukları ve ona şirk koştukları için önce kalplerine bir korku salınır.⁸² Sonra bu aşırılıklarından dolayı kalpte "gerçek" anlamayı imkansız kılan bir kilitlenme olmaktadır. Son tahlilde, kalp anlamada tamamen devre dışı kalmaktadır. Bu evreyi ise Kur'an, "kalbîn iyice katılaşması" ve "taş gibi olması" şeklinde açıklamaktadır.⁸³

Kalplerinde hastalık bulunan bu insanların Allah'ı bilmeleri mümkün değildir. İşlenen her günah ve yapılan her kötü hareket, ruhun merkezi olan kalpte kararmayı başlatır, ruhun ışığı söner. İnsan da yalnızca baş gözüyle görüp, baş kulağıyla işitir, üstelik bunları gerçek olarak algılamaya başlar. Bu sürecin sonunda insan, salt nefisten ibaret bir varlık haline gelir. Heva ve hevesi artık onun fiillerine yön verir hale gelmiştir.⁸⁴

IV. İslâmî Bilgi Tasavvurunun Temel Özellikleri

Duyu-Akıl-kalp çerçevesinde kurulan İslâmî bir bilgi anlayışı çerçevesinde, Kur'an'ın temel niteliklerini tespit edebilirsek, bu anlayışı pratiğe aktarma imkanı hasıl olabilir. Bu özellikler genel hatlarıyla şöyledir:

76 K.K., 33/5, 2/225

77 eş-Şevkani, a.g.e., s. 101

78 K.K., 9/8, 10

79 K.K., 4/62-63

80 K.K., 2/204-205

81 K.K., 45/23; 7/101, 2/7-14

82 K.K., 3/151

83 Bkz. K.K., 2/74; 6/43; 5/13

84 Bkz. Ünal, a.g.e., s. 252

A. Makullük ve Uygulanabilirlik:

Beş duyusunu sahih bir şekilde kullanan ve bunlardan ürettiği bilgi verilerini akıl ve kalb süzgecinden geçirerek, anlamayı gerçekleştiren insanlar için akıl ötesi hususlar, vahiyle makul hale getirilir. Dolayısıyla metafizik hususlar (gayb alemi, ahiret, haşr vb) ne akıl dışı (absürd/saçma) olarak ne de efsane/mit olarak sunulamayacaktır.⁸⁵

Bu insanlar, kendilerine hikmet verilenler olduğu için hakikatı bulmak için çok çalışmalarının yanı sıra sürekli olarak "Rabbim ilmimi artır" diye dua edeceklerdir.⁸⁶ Bu dua, 'akleden bir kalbe sahip olarak marifete sahip olanlar, salt ilmi bilgiye sahip olan "öteki"lerden farklı oldukları ve bu farklılığa uygun salih ameller işlemesi demektir.⁸⁷

İman (teori) ve amel (pratik) uyumu, bu alimi, "muhsin" derecesine çıkartacaktır. Bu ise hikmetin eleştirel bir zihniyetle pratiğe aktarılması demektir; bunun sonucu hoş bir hayat ve dönülecek güzel bir yere malikiyet müjdesidir.⁸⁸

B. Madde ve Mana Birliğini Sağlayacak Bir Hayat Tarzı:

İlk niteliğin devamı mesabesinde. Bugün, dünyada, dinimiz hakkında maalesef, büyük ölçüde bizlerden kaynaklanan bir bilgisizlik hakimdir. Bütün insanların barış içinde yaşamalarını öngören⁸⁹ dosdoğru bir din olan İslâmiyet'ten bir çok insan haberdar değildir.⁹⁰ Fakat ilk peygamberden son Resule kadar, insanların iyi olanı yapıp, kötü olandan sakınmaları, ibadetlerine devam etmeleri için belgelerle peygamberler gönderen Allah, İslâmiyeti bütün bunların bir özeti şeklinde bir hayat tarzı olarak sunmuştur.⁹¹

Bu çerçevede, Tanrı- Alem ilişkisi bağlamında, insan-insan, insan-tabiat ilişkilerinin dengeli bir biçimde yürütülmesi gerekmektedir. Böylece hem dünya

85 K.K., 7/179. Ahiret ve haşr'ın varlığı vahiyle makulleşmiştir, dinin bu eskatolojik formunun nasıl olacağı/mahiyeti hususunda, yani bunun rasyonel sunumu hakkında kelamcılar ile filozoflar arasında münakaşalar olduğu bilinen bir husustur.

86 K.K., 20/114, 2/69

87 K.K., 39/9

88 K.K., 13/29

89 K.K., 2/208

90 K.K., 12/40

91 K.K., 23/40; 57/25

hem de ahiret mutluluğunun temini sağlanacaktır.⁹² Bu noktayı önemine binaen bir başka nitelik/madde olarak biraz daha açıklayalım.

C. Fert ve Toplum Arasındaki Denge:

Kur'an'ın bildirdiğine göre, insan sadece çalıştığı ölçüde başarılı olacaktır; dolayısıyla hayatını boş, manasız işlerle geçirmeden toplumla bütünleşmeyi hedeflemelidir.⁹³ İnsan yapamayacağı şeylerden sorumlu tutulmaz; ama hoşuna gitmeyen bir olayın başına gelmesinin sebeplerini de kendinde aramalı, yaptıklarına dikkat etmelidir.⁹⁴ Bu idrak içinde olunca kişi, sürekli olarak nefisini sorgulayacaktır. Kendisi, ailesi, toplumu ve devleti için ne yaptığı hakkındaki sorgulamaları, kazandığı mal ve mülkünde bir kısmını ihtiyaç sahibine vermeyi bir görev addeder.⁹⁵ Toplumsal dayanışmanın temeli de budur. Bu husus islami bilgi tasavvurunun hem sürekliliğini hem de, bu süreklilik içinde değişim özelliğini barındırdığını gösterir.

D. Süreklilik ve Değişim:

Her şeyin yaratıcısı olan Yüce Allah, adaletli ve ahlaklı bir hayat tarzı sürdürerek, imtihan yeri olan dünyadan ebedi alem olan Ahiret'e hazırlanmamıza yardımcı olmak için bir çok peygamberler göndermiştir. Hepsisi de Tevhid, Nübüvvet ve Mead şeklinde ana hatlarını verebileceğimiz ilkeleri, farklı zaman ve mekanlarda uygulamaya koymuşlardır. Bu İlahî mesajın sürekliliğini gösterir.

En son Hz. Muhammed'i (as) bütün insanlığa bir rahmet elçisi olarak gönderen Allah, nihai olarak hak ve batılı birbirinden ayırmış, kıyamate kadar O'nun getirdiği ilkeleri temel eksen alarak, insanlar geçirdikleri değişimler karşısında yeni yorumlarla hayatımızı idame ettirmemizi istemiştir.⁹⁶

İslam'ın evrenselliğini gösteren bu hususların kaynağı olan Kur'an'ın mesajını insanlara iyi anlatabilmek için günümüzün değerlerinden haberdar olmalıyız. Bu hususların gerçekleşmesi, Müslüman bireyin sosyal sorumluluğunun bilincinde

92 K.K., 2/201

93 K.K., 53/39-41; 28/55

94 K.K., 2/286; 42/30

95 K.K., 51/19

96 K.K., 1/1-3; 25/1-2; 7/158

olmasıyla mümkündür. Bu günlerde insanlara oldukça cazip gelen, ama aslında bir nevi sorumluluktan kaçmak demek olan sürekli geçmişi/geleneği karalayarak, suçu onların üzerine atmak yerine onların kazandıklarını eleştirel bir tarzda inceleyip istifade ederek, kendi kazandıklarımıza (bilgi, bilim-teknoloji) süreklilik ve güççellik kazandırabiliriz.⁹⁷

Sonuç

İmanın da küfrün de merkezinin kalb olması, onun ham verilerin yargıya dönüşerek yakini bilgi haline gelme sürecinde ne kadar önemli bir konum içerdiğini göstermektedir.⁹⁸ İnanan, akleden bir kalbe sahip olan insan, tasdik ve ikrar içindedir.

Bunların zorunlu sonucu olan salih amelleri de işleyerek, mutmain bir şekilde Yüce Yaratıcısının huzuruna varır.⁹⁹ Çünkü o insanın kalbinde, iman sevdirmişti, küfür, isyan ve fışk ise kötü gösterilmiştir.¹⁰⁰

Bu durumun korunması için sürekli olarak mümin "Rabbimiz, bizi doğruya götürdükten sonra kalplerimizi eğiltme ve katından bize rahmet bahşet" diye dua eder.¹⁰¹ Tabii ki, yalnızca dua etmek yeterli değildir. Kalbî diriliğin korunması için ayrıca; dolaylı olarak da olsa, her türlü gizli ya da açık kötülüğe karışmayı reddederek,¹⁰² Allah'ın herkesin içini ve dışını, kazandıklarını bildiğinin zorunlu sonucu olarak, daima kontrol altında olduğumuzu unutmamalıyız.¹⁰³ Bu ise, ahlaki ve adaleli bir hayat tarzı sürdürebilmemize ve yaratıcımızın rızasını kazanmamıza vesiledir.

97 K.K., 2/134,286

98 Bkz. el-Cuzü, a.g.e., s. 226 vd.

99 Bkz. K.K., 26/89: 50/37: 13/28: 48/18, el-İsfahani, ez-Zeria, s.79

100 K.K., 49/7-8

101 K.K., 3/8

102 K.K., 6/151

103 K.K., 13/11